

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:2 • 2004

Konsumtion och politik

Av Katarina Friberg

Martin Daunton & Matthew Hilton, *The Politics of Consumption. Material Culture and Citizenship in Europe and America*, Berg, Oxford 2001. 310 s.

Ellen Furlough & Carl Strikwerda, *Consumers against Capitalism? Consumer Cooperation in Europe, North America, and Japan, 1840–1990*, Rowman & Littlefield Publishers Inc, Lanham, Boulder & New York, Oxford 1999. 377 s.

Peter Gurney, *Co-operative Culture and the Politics of Consumption in England, 1870–1930*, Manchester University Press, Manchester & New York 1996. 350 s.

Vad är konsumtionshistorisk forskning? Svaret på den frågan beror, som så ofta annars, på hur termen definieras. Ett utmärkande drag i den tidiga brittiska konsumtionshistoriska forskningen var att konsumtion och/eller efterfrågan pekades ut som överordnad drivkraft för historisk förändring. Där intresserade man sig också för frågan om var utvecklingen mot ett allt mer konsumtionsinriktat samhälle började liksom för hur denna utveckling sett ut.¹

Man kan emellertid urskilja ytterligare ett par inriktningar, som resulterar i andra bestämningar av den konsumtionshistoriska forskningen. En sådan inriktning använder konsumtion som ett lackmustest för att diskutera något annat fenomen, till exempel industrialisering, modernitet, rationalisering. En annan intresserar sig för konsumtion, distribution och konsumenter i sig och undersöker konsumtionens former och innebörder. Utan att göra anspråk på fullständighet skulle jag vilja hävda att fokus i den svenska konsumtionsforskningen i huvudsak har legat på de båda sistnämnda typerna av undersökningar.²

1. För en bra sammanfattning vad gäller den brittiska forskning där konsumtion setts som drivkraft, se Christer Alberger, *Konsumtionsrevolutionen – om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900*, Göteborg 1996. För exempel på brittiska forskning där utvecklingen av konsumtions-samhället studeras, se Neil McKendrick, John Brewer & John H Plumb, *The Birth of a Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth-Century England*, London 1982; John Brewer & Roy Porter, *Consumption and the World of Goods*, London 1993.

2. För att nämna några pågående och nyss avslutade projekt: Forskningsprojektet *Konsumtion och industrialisering i Sverige 1840–1920. Ett ekonomisk-historiskt forskningsprogram* på Ekonomisk historiska institutionen vid Uppsala universitet, lett av Lars Magnusson och Klas Nyberg, kan möjligen sägas

Antalet svenska studier med ett uttalat konsumtionshistoriskt perspektiv ökar även om vi ligger i lä internationellt sett. Det lär emellertid dröja innan den konsumtionshistoriska forskningen som bedrivs och bedrivits verkligen utmanar de etablerade bilderna av svensk historia. Svensk ekonomisk och social historia har fram till helt nyligen huvudsakligen fokuserat på arbetet och produktionen. I historieskrivningen om svenskt 1900-tal är det framförallt demokratiseringsprocessen, sociala reformer och den statliga fördelningspolitiken som betonas. Att ökad levnadsstandard innebar ökad konsumtion, privat såväl som offentlig, ingår förvisso men hur denna konsumtion tagit sig uttryck eller hur människor tänkt och handlat som konsumenter har inte studerats i någon större utsträckning.³ Anna Eriksson-Trenter och Hanna Hodacs flaggar i sitt bidrag till detta temanummer för mer forskning om hur svenska politiker och tjänstemän i jämförelse med andra länder kunnat styra och forma konsumtionspolitiken.⁴ Emellertid fick de som verkade inom statsapparaten inspiration från flera håll, enskilda opinionsbildare såväl som representanter för de stora folkrörelserna, särskilt de kooperativa, bidrog med konkreta lösningar och förslag när det gällde konsumtionspolitiska frågor. Konsumtion som politik och den politik som styr konsumtionen framstår som lämpliga infallsvinklar för att närma sig ett nytt och spännande svenskt 1900-tal. Kanske kan följande recension av två antologier och en monografi på området konsumtion och politik väcka en del frågor också när det gäller svensk historia?

Bidragen i *The Politics of Consumption. Material Culture and Citizenship in Europe and America* handlar om vilken politisk innebörd konsumenter gett sin konsumtion samt om hur människor via politiken försökt påverka hur konsumtionen skall regleras. Här handlar det ibland till och med om att motverka konsumtionsdrömmarna och att mota reklampförförarna i grind. Under rubriken talar om att det tematiskt handlar om materiell kultur och medbor-

hamna någonstans mitt emellan inriktningarna konsumtionssamhällets utveckling och konsumtionshistoria som lackmustest; Forskningsprojektet *Konsumtion och livsstilar i Sverige 1920–1965* på Ekonomisk historiska institutionen vid Stockholms universitet leds av Johan Söderberg; Christer Ahlbergers projekt *Kultur, konsumtion och klass. Om förändrade konsumtionsvanor på den svenska landsbygden 1700–1900*, på Historiska institutionen vid Göteborgs universitet. Se även Peder Aléx, *Att konsumera rätt – ett svenskt ideal. Behov, hushållning och konsumtion*, Lund 2003, där resultaten från Aléx nyligen avslutade forskningsprojekt presenteras.

3. Orsi Husz & Amanda Lagerkvist, "Konsumtionens motsägelser: En inledning", i Peder Aléx & Johan Söderberg (red) *Förbjudna njutningar – spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*, Stockholm 2001, s 9ff.

4. Se Anna Eriksson-Trenters och Hanna Hodacs bidrag till föreliggande häfte, s 254ff.

garskap och geografiskt om Amerika och Europa. Här behövs kanske ett förtydligande; Amerika är lika med USA och med Europa avses Storbritannien, Tyskland (BRD och DDR) och Frankrike. Martin Daunton och Matthew Hilton, redaktörer för antologin, inleder boken med en text som dels introducerar de olika bidragen, dels gör anspråk på att ringa in och teoretisera forskningsinriktningen. De gör en uppdelning av fältet i å ena sidan *the politics of material culture* – som inbegriper de allmänna rörelser och abstrakta ideologier som försöker ena konsumenter i ett gemensamt projekt – och å andra sidan *the material culture of politics*, som omfattar enskilda konsumtionshandlingar och den politiska mening som kan tilldelas en viss konsumtionsvara.

Antologin som helhet är ett inbjudande smörgåsbord men knappast någon välkomponerad tre-rätters meny. De tre bidrag som berör USA har en tematik och periodisering som till stora delar liknar varandra vilket också gör det litet svårt att begripa varför alla tre bidragen finns med. Författarna, Lizabeth Cohen, Meg Jacobs och Gary Cross, rör sig alla inom 1900-talets USA och diskuterar dragkampen mellan konsumtion som självförverkligande och konsumtion som en medborgerlig handling. Cohen introducerar inledningsvis de två begreppen *citizen consumer* och *customer consumer*.⁵ Jacobs och Cross betraktar USA:s 1900-tal huvudsakligen utifrån begreppet *citizen consumer* och håller sig mer eller mindre till den periodisering av århundradet som Cohen definierar; skillnaderna ligger på detaljnivå samt i urvalet av de konsumentgrupper som lyfts fram.

Det är i Jacobs artikel som vi finner den tydligaste och mest systematiska genomgången av den statliga regleringen av marknaden och hur villkoren för konsumentinflytande i politiken förändrades i USA. Jacobs avgränsar också sina tidsperioder mer exakt. Under den första perioden, 1870 till 1929, kämpade de amerikanska medborgarna för sina rättigheter som konsumenter på marknadsplatsen. Den nya politiska kultur som då formades präglades av konsumtion och fungerade enligt Jacobs som en övergång från 1800-tals-idealet republikansk producent-centrism till Kennedy-eran, präglad av Keynesiansk liberalism. Däremellan kommer 1930- och 1940-talen med New Deal och världskrig, en tid då många av USA:s konsumenter utvecklade en uppfattning om vad som var ett rättvist pris och uppmanade politikerna att hålla

5. För en mer ingående diskussion om Lizabeth Cohens forskning se Anna Eriksson-Trenters och Hanna Hodacs bidrag till föreliggande häfte, s 250ff.

efter marknadens aktörer. Jacobs diskuterar också de rumsliga aspekterna av förändringar på marknadsplatsen, där en allt större del av det tidigare offentliga rummet blev privat genom bland annat tillkomsten av varuhus. Hon betonar dock att dessa kommersialiserade platser fortsatte att fungera som mötesplatser, framförallt för kvinnor, som i sin egenskap av just konsumenter ställde politiska krav. Cross, som flera gånger refererar till både Cohen och Jacobs, använder även han rumsliga kategorier för att beskriva förändringen under det aktuella seklet. Uppdelningen mellan hemmet och marknaden är för honom central och förändringen ligger i hur långt marknadens aktörer har fått tränga in i den privata sfären. Det handlar till exempel om politikernas beslut gällande reklamradio, TV:s utbud och slutligen reklam som riktar sig till barn. Argumentet att ”rädda barnen” blev efter andra världskriget ett surrogat för andra argument som hade att göra med skydd av okunniga/oskyddade konsumenter och av en icke-kommersiell zon – hemmet.

Det är inte bara de tre nämnda författarna som i denna antologi försöker skriva historiska översikter och tematiserar olika epoker. Frank Trentmann analyserar förändringen av den folkliga konsumtionspolitiken i Storbritannien via två livsmedel – det vita brödet och mjölken. Det vita brödet var symbolen för de konsumenter som under mitten av 1800-talet krävde frihandel och ett borttagande av tullen på spannmål. Ungefär 100 år senare blev den rena mjölken en symbol för närings- och hygienmedvetna konsumenter, huvudsakligen kvinnor.⁶ Den senare gruppen krävde, i motsats till tullmotståndarna, statlig reglering av marknaden. Kravet på billiga konsumtionsvaror kompletterades med krav på näringsinnehåll och hygien. Hur människor ställt krav som konsumenter, att uttryckligen identifiera sig som konsument och göra sin konsumtion till en politisk handling, finns det fler exempel på i antologin. Det verkar emellertid som om självutnämnda företrädare för konsumenternas sak varit vanligare än valda representanter. I ett flertal av texterna är det experter eller expertgrupper som träder fram och talar *för* konsumenterna.

Gunnar Trumbull skriver om de olika strategier som konsumentsammanslutningar i Frankrike respektive Västtyskland valde under 1970-talet. I Frankrike blev det viktigt för konsumentsammanslutningarna att visa sig för att mobilisera fler medlemmar då det var medlemmarnas politiska och ekonomiska stöd som utgjorde själva förutsättning för sammanslutningarnas existens och aktionskraft. Dessa grupper tackade också nej till statligt finan-

6. Jfr med den symboladdning som varorna te och kaffe hade för bourgeoisie under 1600- och 1700-talen enligt Woodruff Smith. Se Gudrun Anderssons bidrag i föreliggande häfte, s 298.

siellt stöd. I Västtyskland utvecklade sig konsumentsammanslutningar helt annorlunda. Där var det expertgrupper som åtnjöt förtroende hos både företagen och staten som initierade konsumentorganisationerna. Ett ökat statligt finansiellt stöd under 1970-talet innebar att dessa sammanslutningar inte inriktade sina krafter på en mobilisering av konsumenter utan förblev små men förhållandevis inflytelserika. Även i Storbritannien hade det mot slutet av 1950-talet och under 1960-talet vuxit fram konsumentsammanslutningar som liknade expertgrupperna i Västtyskland. Situationen i Storbritannien analyseras av Matthew Hilton, delvis i ett klassperspektiv.

Ett återkommande tema när det gäller konsumtion och politik är frågan om vad som anses vara nödvändig konsumtion respektive lyxkonsumtion.⁷ Rebecca L Sprangs behandlar i sitt bidrag ”What is Rum? The Politics of Consumption in French Revolution” på ett både intressant och roande sätt hur problemen med och oklarheterna kring denna kategorisering hanterats. I det revolutionära Frankrike framstår förhandlingsspelet kring definitionen av lyx särskilt tydligt; det handlade om att kategorisera de varor och tjänster som republiken hade nytta av respektive inte hade någon nytta av. Sprang påpekar att konsumtionsperspektivet var vanligt i tidigare forskning om den franska revolutionen. Emellertid har forskare de senaste två decennierna huvudsakligen fokuserat på diskursiva analyser av revolutionspolitiken, och den politik som hade en mer materiell grund har kommit i skymundan.

Från romens tvekydiga ställning i det revolutionära Frankrike till rökningens status i Nazityskland kan steget förefalla långt. Det finns emellertid beröringspunkter. Hartmut Berghoff behandlar i sitt bidrag reglering av konsumtion i det nationalsocialistiska Tyskland. Cigarrettrökning rimmade illa med det sundhetsideal som den nationalsocialistiska regimen propagerade för. Särskilt kvinnor uppmanades att inte röka. Ändå finner vi just kvinnor med en tänd cigarett i reklamen från denna tid. I realiteten närapå fördubblades cigarettkonsumtionen mellan åren 1932 och 1940. Berghoff belyser det förhandlingsspel som regimen var tvungen att inleda med de tyska konsumenterna. Det räckte inte med fagra löften om en bättre framtid; regleringen av konsumtionen fick ske stegvis. Så småningom lärde sig regimen företrädare att appellera till folkets materiella drömmar. Statliga sparsystem för köp av konsumtionsvaror gav statsledningen pengar till upprustningen. Berghoffs studie demonstrerar tydligt hur de styrandes intentioner och medborgarnas

7. Se Leif Runefelts bidrag till föreliggande häfte.

verkliga val divergerar. Detta visar hur viktigt det är att i den mån det är möjligt granska de politiska visionerna i ljuset av hur människor verkligen handlade. Det visar sig nämligen att även människor som lever i diktaturer finner vägar för att förverkliga sina materiella drömmar. Philipp Heldmann tar i sitt bidrag "Negotiating Consumption in a Dictatorship" upp frågan huruvida en diktatur kan grunda sig på folklig acceptans eller till och med entusiasm. Det empiriska exemplet är 1950- och 1960-talens DDR. Hans ansats liknar Berghoffs, nämligen att belysa hur regimen å ena sidan försöker reglerar konsumtionen enligt politiska mål och å andra sidan ge konsumenterna det de vill ha. Balansakten misslyckades; Heldmanns visar på det ständiga missnöjet som regleringarna förorsakade. För konsumenterna med materiella drömmar som inte passade regimen i DDR var det utvisning eller den svarta marknaden som gällde.

Resterande artiklar i antologin handlar om allt ifrån monopol på gas i Storbritannien till olika försök att skapa en nationell smak i 1920-talets Frankrike och Tyskland, om skotska klädehandlare och nationalism samt om socialisters betänkligheter inför konsumtion. Återgår vi till introduktionen och den uppdelning av forskningsområdet som redaktörerna gjort kan man konstatera att bidragen huvudsakligen handlar om *material culture of politics*. Förvisso diskuteras konsumentanslutningar men ingen av författarna behandlar mer ingående de idéer och ideal som ska fungera som enande och utgöra en grund i sådana sammanslutningar, rörelser eller abstrakta ideologier. En rörelse som emellertid nämns i flertalet av texterna är den konsumentkooperativa. Nu utgör denna internationella rörelse inte någon enhetlig grupp av människor som alla gemensamt ställer liknande politiska krav i egenskap av konsumenter men det finns värden och principer som förenar kooperatörer. Om detta upplyser oss boken *Consumers against Capitalism? Consumer Cooperation in Europe, North America, and Japan 1840–1990*.

Ellen Furloughs och Carl Strikwerdas inledning till *Consumers against Capitalism?* är en översikt som beskriver konsumentkooperationens utveckling i USA, Kanada, Europa – huvudsakligen Västeuropa men Sovjetunionen och en del östeuropeiska stater diskuteras också – samt Japan. Tilläggas kan att de nordiska länderna ibland buntas ihop till "Skandinavien". Skillnaderna mellan de olika nordiska kooperativa rörelserna försvinner därmed. Bortsett från detta är det en bra översikt, där de skiftande teorierna om kooperationens framgång respektive nedgång diskuteras. Redaktörerna tar upp de skäl som vanligen brukar anges till kooperationens nedgång:

1. Den starka kopplingen till och beroendet av den politiska delen av arbetarrörelsen.
2. Beroendet av småskalighet och svårigheten att anpassa sig då kapitalistiska företag blev kedjor och senare multinationella företag.
3. En oförmåga att handskas med *economies of scale*.
4. Konkurrenskänslighet.
5. Den tungrodda demokratiska processen.
6. Brist på kunnigt ledarskap.

Furlough och Strikwerda diskuterar alla dessa antaganden och kan visa att de är för grovt tillryxade. Ny forskning som presenteras i antologins olika kapitel kan användas för att nyansera bilden.

Strikwerda redogör i sitt eget bidrag för de två olika grenar av kooperationen som växte fram i Belgien, den socialistiska och den katolska. Han visar hur de framgångsrika storskaliga socialistiska kooperativen förlorade på den belgiska regeringens aktiva försök att dämpa hastigheten i urbaniseringsprocessen mot slutet av 1800-talet. Steve Lerkins och Kathleen Donohues bidrag är båda upplysande då det gäller den tidiga kooperativa rörelsen i USA under 1800-talet. I Lerkins text är det inte en *citizen consumer* vi möter utan en *citizen producer*. Fast enligt Lerkin var det en kombination av konsument- och producentkooperation som gav amerikanska arbetare en möjlighet att så småningom organisera sig i fackföreningar, såsom Knights of Labour. Lerkin skriver om dem som praktiserade kooperation medan Donohue skildrar dem som tänkte och byggde upp förhoppningar kring kooperation som ett nytt ekonomiskt system. Det visar sig att flera amerikanska intellektuella såsom Richard T Ely, Albert Sonnishsen, James Peter Warbasse och Horace Kallen satte sitt hopp till kooperativa lösningar. Att kooperationen skulle ha fallit platt inför den så kallade kapitalistiska kommersiella kulturen som kom med de stora varuhusen och de populära kedjorna, motbevisas i flera texter. Både Furlough och Peter Gurney visar att kooperationen i Frankrike respektive Storbritannien skapade en alternativ kultur där kooperativa värden som rättvis fördelning, demokrati och samarbete utvecklades. Emellertid finner båda författarna att denna alternativa kultur börjar förtvina efter andra världskriget. Intressant nog ingår inte efterkrigstiden i dessa båda historikers studier.

Förutom nyanseringen av skälen till kooperationens nedgång, och i vissa länder dess definitiva fall, finns i antologin också bidrag som visar hur koope-

rationen länge låg steget före sina konkurrenter när det gällde nyheter inom detaljhandeln. Den österrikiska, brittiska och svenska konsumentkooperationen var alla först i sina respektive länder med att introducera snabbköpsbutiker. Den svenska, schweiziska, norska, danska och japanska konsumentkooperationen pekades också ut som framgångsrika kooperativa företag som klarat efterkrigstidens utmaningar. När det gäller Kooperationen är det dock svårt att avgöra vad som skall betraktas som framgångsrikt och vad som bör ses som överlevnad. Den kooperativa kultur som Furlough och Gurney diskuterar innehåller värderingar och principer som enligt flera framstående kooperatörer bör genomsyra de kooperativa organisationerna. I Peder Aléx bidrag kan vi exempelvis läsa om de höga utbildnings- och uppfostringsambitioner som Kooperativa Förbundet i Sverige hade och om nödvändighet kontra lyx debatten i den svenska kooperativa pressen. Vad som ansetts som framgångsrika respektive misslyckade kooperativa företag har varierat beroende på vem som bedömt det hela. Värdet av Kooperationen som en social, ekonomisk och politisk kraft i samhällsutvecklingen har också bedömts mycket olika. Det senare är något som Peter Gurneys inledande historiografiska genomgång i boken *Co-operative Culture and the Politics of Consumption in England 1870–1930* visar.

Denna nu åtta år gamla bok kan kanske inte sägas tillhöra forskningsfronten då det gäller konsumtionshistorisk forskning men när det gäller forskning om konsumentkooperation är den alltså ett aktuellt och viktigt verk. Detta betyder inte att den är ointressant för dem som är mer allmänt konsumtionshistoriskt intresserade. Gurneys största förtjänst är att han inte glömmet att det kooperativa medlemskapet till stor del handlade om att handla i den kooperativa butiken. Han har mer av ett konsumtionshistoriskt perspektiv än ett rörelse- och organisationsperspektiv.

Det rika utbud av utbildande kulturella och sociala aktiviteter som skapades inom ett flertal kooperativa föreningar under slutet av 1800-talet och sedan enligt Gurney blomstrade under mellankrigstiden utgjorde en kärna i den kooperativa kulturen. Det spektakel som de kapitalistiska företagen skapade kring konsumtionen hade Kooperationen då ett alternativ till. Han pekar också på att praktiken att handla i den kooperativa butiken var det första steget in i denna kooperativa kultur. Här hade dock en detaljerad lokalundersökning varit på sin plats istället för som nu en bukett av exempel baserade på kooperatörers minnen av sin barndom, tid som medlem och/eller anställd. Kapitlet om det kooperativa kollektiva minnet, där Gurney under-

söker vilken historia om Kooperationen som berättats för kooperatörer är mer lyckat. Detta kapitel visar just hur en organisation försöker forma medlemmarnas uppfattning av rörelsens samhällsroll men även dess nytta för de enskilda medlemmarna, något som historiker som använder medlemmars och anställdas berättelser måste vara uppmärksamma på. I del tre där undersökningsområdet vidgas och förändringen av hela konsumtionslandskapet i Storbritannien behandlas kommer diskussionen om konsumtion och politik in. I jämförelse med Sverige är det intressant att läsa om uppkomsten av det brittiska kooperativa partiet som grundades 1917. Svenska kooperatörers politiska protester och önskningar kom aldrig att resultera i en sådan organisering.

Gurney, som i inledningskapitlet visar prov på fingertoppskänsla när han kritiserar vissa historikers entydiga organisations- eller strukturperspektiv, faller själv slutligen till föga för detsamma. Han lämnar konsumtionsperspektivet och insikten om att "shopping at the co-op" utgjorde en stor del av den kooperativa kulturen bakom sig när han inte undersöker om och i så fall hur denna praktik förändrades. Istället avslutar han med den uppgivne idealistens klagan; om bara arbetarna hade bojkottat den livsstil som masskonsumtionen bjöd så hade historien blivit en annan. Bortsett från denna kontrafaktiska spekulering är *Co-operative Culture and the Politics of Consumption in England 1870–1930* mycket givande läsning.

Relationen mellan politik och konsumtion är onekligen intressant att studera och om vi återvänder till svensk historieforskning kan man finna flera uppslag till intressanta studier, till exempel en omtolkning av historien om välfärdsstatens framväxt som uppmärksammar förhandlingen om vad som skulle vara offentlig respektive privat konsumtion. Fler studier av sammanlutningar och folkliga protester i ett konsumtionsperspektiv skulle förmodligen också kasta nytt ljus över hur det svenska samhället utvecklats och vilka åsikter medborgarna haft om denna utveckling. Ovan recenserade böcker kan då fungera som inspirationskällor och uppslagsgivare.